

Тези доповіді
«Основні підсумки діяльності Національної академії наук України та
заходи з реалізації концепції розвитку НАН України на 2014–2023 роки»
президента НАН України академіка НАН України Б.Є. Патона
на сесії Загальних зборів НАН України
(3 квітня 2014 року)

1. Шановні члени Академії, колеги !

Всі отримали повний текст звітної доповіді. Тому дозвольте зупинитися тільки на найважливіших підсумках і окремих принципових питаннях.

Але перед цим хотів би зазначити таке. Вчені Національної академії наук завжди могли, і це підтверджує вся її багаторічна історія, підпорядковувати свій науковий пошук вирішенню тих гострих і складних задач, які час висував перед державою.

І зараз ми повинні зосередити свої зусилля саме на таких задачах. В першу чергу це стосується всієї нашої сфери соціогуманітарних наук. Питання побудови правової держави, утвердження демократичних цінностей, мовної та регіональної політики, міжнаціональних і міжетнічних відносин набули надзвичайної ваги. Не менш важливим і нагальним є відродження вітчизняного оборонно-промислового комплексу, його ефективне науково-технічне забезпечення. Тому нашим секціям фізико-технічних і математичних наук та хімічних і біологічних наук необхідно терміново провести повну інвентаризацію розробок і технологій подвійного застосування та визначити, що потребує доопрацювання і що Академія може запропонувати вже найближчим часом.

Ще одне болюче питання, пов'язане з агресією Росії та анексією Криму. Це – доля наших кримських установ, науковців, які там працюють, і, в цілому, науки в Криму. Ми втратили, і напевно надовго, два потужних інститути – морський гідрофізичний і біології південних морів ім.О.О.Ковалевського, Кримську астрофізичну обсерваторію, філії інститутів археології та сходознавства, Карадазький природний заповідник, низку інших установ. Треба будь-що підтримувати з ними наукові зв'язки. Відповідні відділення наук повинні докладати всіх зусиль, щоб наші кримські колеги не опинилися на узбіччі наукового простору, а тим більше в міжнародній ізоляції.

Крім того, два наших відділення в галузі енергетики мають активно долучитися до вирішення проблеми підготовки фахівців для вітчизняної

атомної енергетики. Севастопольський національний університет ядерної енергії та промисловості – це єдиний в Україні вищий навчальний заклад такого профілю.

До речі, ми нещодавно були вимушені спростувати провокаційні повідомлення окремих інформаційних ресурсів Росії про начебто наміри нашої Академії виключити зі свого складу кримських членів у разі прийняття ними російського громадянства. Такого не могло бути і не буде ніколи.

2. Шановні колеги ! Як це не прикро, за всі роки незалежної України наука ніколи не була, не на словах, а на ділі, в числі державних пріоритетів.

Певне посилення уваги сталося лише з 2004 року, але припинилося з початком фінансово-економічної кризи 2008-2009 років. Саме в цей короткий відрізок часу Академія мала змогу завдяки державній підтримці розпочати централізовану закупівлю за кордоном сучасного наукового обладнання, започаткувати важливі цільові наукові програми, запровадити конкурси наукових і науково-технічних інноваційних проектів. На державному рівні були суттєво розширені науково-експертні функції та повноваження Академії. Відбулася й певна стабілізація нашого кадрового потенціалу, а по окремих його показниках ми мали хоча й невеликі, але позитивні зрушення. Цей запас міцності відчувається й досі.

Але, на жаль, починаючи з 2010 року Академія, як і вся наукова сфера країни, отримувала підтримку з боку держави, насамперед фінансування з держбюджету, за так званим «залишковим принципом». Не були створені й всі необхідні умови для розвитку інноваційної діяльності у виробничій сфері. Це суттєво обмежувало позабюджетні надходження до наукових установ.

3. Водночас, незважаючи на несприятливі, м'яко кажучи, умови Академія продовжувала наполегливо і плідно працювати. Можна впевнено стверджувати, що наші вчені підтвердили високий рівень досліджень на багатьох сучасних напрямках науки. Отримано чимало результатів дійсно світового рівня. Не буду наводити конкретні приклади. Ви їх знайдете у повному тексті доповіді. Зазначу лише, що одним із свідчень цього є постійно зростаюча останніми роками кількість монографій наших науковців, виданих

провідними зарубіжними видавництвами. Таких монографій торік вийшло 90, вдвічі більше ніж у 2009 році. На третину збільшилася за цей же час кількість статей у фахових закордонних журналах. Зараз вони складають понад п'яту частину загальної кількості. Додам до цього численні доповіді на престижних міжнародних конференціях, гранти на дослідження від міжнародних наукових фондів, контракти з провідними іноземними компаніями. Є чимало й інших свідчень визнання світовою науковою спільнотою чільних позицій наших вчених на певних наукових напрямках.

Безумовно, подальше підвищення рівня досліджень – головне завдання на наступний період. У нас все ще обмаль результатів дійсно проривного характеру. Недостатніми, в цілому, є й наукометричні показники якості досліджень.

4. Водночас, зазначу ще раз, не має жодних сумнівів у тому, що, долаючи всі труднощі, наукові установи Академії працювали напружено, на досить пристойному рівні та плідно. Тому зараз дуже важливо дати відповідь на питання – завдяки чому, які головні фактори цьому сприяли.

Перш за все, на наш погляд, позитивно вплинув суттєвий протягом останніх років розвиток міжнародного співробітництва. Активна співпраця Академії з низкою провідних міжнародних та іноземних наукових центрів, фондів і програм дозволяла нашим вченим не тільки проводити дослідження на унікальному обладнанні, широко використовувати діючі мережі та бази даних і таке інше, але й отримувати значну фінансову підтримку наукових проектів.

Серед вагомих результатів такої співпраці слід відзначити, насамперед, те, що вчені Академії стали співавторами одного з найвидатніших наукових відкриттів останнього часу – встановлення існування бозона Хіггса. Багаторічна плідна участь наших учених у модернізації обладнання Великого адронного колайдера, підготовці та здійсненні експериментів на ньому відіграла неабияку роль у підписанні в минулому році Угоди щодо надання Україні статусу асоційованого члена ЦЕРН – Європейської організації ядерних досліджень.

Велике значення мала інтеграція в програми Єврокомісії, насамперед Сьому рамкову програму, або РП-7. Зазначу, що участь установ Академії в РП-7 за обсягом була вдвічі більшою за попередню РП-6. І дуже важливо зараз домогтися якнайширшої участі в новій рамковій програмі ЄС «Горизонт 2020». Це має стати предметом особливої уваги не тільки наукових колективів і керівників окремих установ, але й відділень наук.

Треба також продовжувати нашу традиційну співпрацю з науковцями країн СНД. Відзначу, зокрема, важливість спільної з білоруськими вченими роботи з оцінки вологості снігозапасу та ризику паводків на основі даних дистанційного зондування Землі. Спільний конкурс, проведений нашою Академією та УНТЦ – Українським науково-технологічним центром, дозволив об'єднати зусилля науковців України, Молдови, Грузії та Азербайджану з експертно-аналітичної оцінки та запобігання незаконному обігу ядерних і радіоактивних матеріалів.

Для подальшого розвитку наукових зв'язків у межах СНД необхідно активно використовувати всі наявні можливості Міжнародної асоціації академій наук, якій ЮНЕСКО надала консультативний статус – найвищий для неурядових організацій. На засіданні ради МААН, яке відбулося минулого року з нагоди 20-річчя Асоціації, всі її члени відзначили величезний внесок МААН у цю важливу справу. І, головне, в центрі уваги Асоціації й надалі залишатимуться співпраця національних академій наук країн СНД, формування та реалізація спільних програм і проектів.

Нагадаю, до речі, що наша Академія як член МААН та її базова установа минулого року виступила на захист Російської академії наук у зв'язку з планами реорганізації академічного сектору Росії, а МААН звернулася до Президента Російської Федерації із закликом не допустити руйнування РАН. Те, що вже, на жаль, відбулося, вкрай негативно, на наш погляд, вплине на фундаментальну науку в Росії.

З вченими Російської академії наук та інших наукових центрів Російської Федерації ми співпрацювали, співпрацюємо та будемо співпрацювати за будь-яких обставин. Такі зв'язки дають чимало вагомих наукових досягнень. Це засвідчують, зокрема, й результати виконання спільних проектів за

конкурсами, які наша Академія з 2009 року проводить разом з Російським фондом фундаментальних досліджень.

5. Далі. Ще один, поряд з міжнародною співпрацею, вагомий фактор – це певна підтримка власної наукової інфраструктури. Насамперед, слід відзначити значний розвиток грід-інфраструктури Академії та створення Українського національного гріду. Широке застосування нашими вченими грід-технологій дозволило виконати чимало вагомих проектів з фізики високих енергій, астрономії і астрофізики, фізики твердого тіла, нанотехнологій і матеріалознавства, молекулярної та клітинної біології. І дуже важливо, враховуючи завершення в минулому році державної цільової програми з впровадження грід-технологій, знайти можливості підтримати розвиток цієї інфраструктури в рамках академічної цільової програми.

Слід зазначити, в цілому, що протягом останніх років Президія Академії приділяла значну увагу питанням функціонування, модернізації та введення в дію нових унікальних наукових комплексів і установок. Зокрема, за рахунок цільових коштів модернізовано радіотелескоп УТР-2 і на його основі створено Гігантський український радіотелескоп ГУРТ. Він став незамінною ланкою Єдиної системи європейських телескопів і дав змогу отримувати результати найвищого світового рівня.

На жаль, в бюджеті Академії вже третій рік поспіль не передбачалися видатки на централізоване придбання сучасного наукового обладнання, про що вже йшлося. Зараз в Академії на базі 130 унікальних наукових приладів діє понад 90 центрів колективного користування. По суті, вони є єдиними в Україні осередками, де можна провести на сучасному рівні експериментальні дослідження. Тому питання технічного забезпечення та організації діяльності цих центрів набувають величезної ваги. Вирішення цих питань потребує, насамперед, активних зусиль відповідних базових установ і, безумовно, постійної уваги з боку Президії Академії.

6. Нарешті, безсумнівно позитивну роль у забезпеченні належного рівня досліджень відіграло подальше застосування програмно-цільових і конкурсних засад їх організації. Це є, до речі, загальною думкою наших науковців.

Зазначу, що, незважаючи на бюджетні труднощі, Президія Академії не тільки ініціювала нові державні цільові науково-технічні програми з нанотехнологій і наноматеріалів, з впровадження світлодіодного освітлення, але й знайшла змогу започаткувати низку нових програм на загальноакадемічному рівні. Вони охоплюють такі пріоритетні напрями і проблеми, як створення високоефективних супер комп'ютерів та інтелектуальних інформаційних технологій, розвиток досліджень з фізики високих енергій, космічні наукові дослідження, створення нових речовин і матеріалів хімічного виробництва, фундаментальні основи молекулярних і клітинних біотехнологій, сталий розвиток, раціональне природокористування та збереження навколишнього середовища. Були оновлені й всі програми фундаментальних досліджень відділень Академії.

Разом з тим, і це добре зрозуміло, зараз, в умовах жорсткої економії коштів державного бюджету, ми вимушені провести ретельний перегляд всіх діючих цільових програм і проектів за цими програмами. Треба визначити найважливіші та забезпечити концентрацію на них усіх зусиль і ресурсів. Секціям і відділенням наук необхідно зробити це вже найближчим часом.

Ще у 2009 році Президія Академії розглянула і затвердила перспективні напрями досліджень у сфері суспільних і гуманітарних наук. Реалізація цих напрямів за допомогою відповідних програм і конкурсів проектів мала певні позитивні наслідки. Але, на наш погляд, цього недостатньо. Треба суттєво посилити комплексні міждисциплінарні дослідження проблем консолідації українського суспільства, демократизації та реформування політичної системи, утвердження в соціумі та політикумі цінностей громадянського миру, солідарності та відповідальності. Це можливо і необхідно зробити без залучення будь-якого додаткового фінансування.

Про ще одну важливу складову організації досліджень. Робота з оптимізації мережі наших установ, якщо бути відвертими, велася протягом звітного періоду вкрай недостатньо. І, знов таки, секціям і відділенням Академії треба, нарешті, приділити цьому питанню найсерйознішу увагу.

7. Далі щодо наукового забезпечення вирішення актуальних державних проблем. Це було і залишається одним з головних пріоритетів діяльності Національної академії наук.

Значні зусилля в останні роки докладалися, зокрема, до науково-технічного забезпечення надійності та безпеки вітчизняних атомних електростанцій, розв'язання гострої для України проблеми енергоефективності та енергоощадності, інноваційного оновлення такої соціально значущої сфери, як охорона здоров'я і медицина. Вагомий внесок зроблено в забезпечення продовольчої безпеки держави. Наша Академія успішно виконала й дуже відповідальні завдання з підготовки та всенародного відзначення у 2014 році 200-річчя від дня народження великого поета і художника Т.Г. Шевченка.

Ці та інші напрями роботи в інтересах держави нам треба, і про це вже йшлося, суттєво і цілеспрямовано підсилювати.

Повною мірою цього потребує, в цілому, й науково-експертна діяльність Академії. Дійсно, щороку готується чимала кількість експертних висновків, аналітичних матеріалів з рекомендаціями, науково обґрунтованих пропозицій як на замовлення органів державної влади, так і з ініціативи наших вчених. Це добре, але це лише півсправи. Є питання – наскільки ці висновки, рекомендації та пропозиції враховуються владними структурами? І чи враховуються взагалі? Треба наполегливо працювати, відстоювати свою позицію, а подекуди й проявляти громадянську мужність. Особливо з проблем надзвичайної суспільної і державної ваги.

З іншого боку, і це теж треба відверто визнати, наша науково-експертна діяльність далеко не завжди здійснюється на належному рівні. І в першу чергу це стосується, на жаль, аналітичних і прогностичних функцій суспільно-політичних наук. Вони мають своєчасно виявляти тенденції та випереджати події, а не обґрунтовувати їх пост-фактум.

Нещодавно з метою посилення цього напрямку Президія Академії прийняла рішення щодо створення Центру світової економіки і міжнародних відносин. Але центр й досі не розгорнув діяльність, потреба в якій є дуже великою. І цьому питанню необхідно приділити серйозну увагу.

8. Щодо підсумків інноваційної діяльності наших установ. На жаль, показники цієї діяльності здебільшого залишалися незадовільними та, в середньому, помітно нижчими за ті, що були досягнуті у докризові роки попереднього п'ятирічного періоду.

Такий стан справ є, зрозуміло, певним віддзеркаленням скорочення внаслідок фінансової кризи промислового виробництва, низького попиту підприємств на наукові розробки та, в цілому, відсутності в країні сприятливого інноваційного клімату.

Водночас, секціям і відділенням Академії треба ще й ще раз звернути увагу на необхідність підвищення рівня та ефективності прикладних досліджень. Розробок, здатних кардинально вплинути на модернізацію тих чи інших виробництв або галузей виробництва в цілому, все ще, на жаль, явно недостатньо. Необхідно ширше запроваджувати програмно-цільові підходи до вирішення прикладних задач, більш активно залучати виробничі структури і бізнес до спільної реалізації перспективних проектів, до партнерської участі у фінансуванні прикладних розробок.

Нарешті, треба докласти всіх зусиль і домогтися права нашим бюджетним науковим установам самостійно розпоряджатися коштами так званого «спеціального фонду» бюджету. Це не тільки і не стільки питання справедливості. Його позитивне вирішення – в інтересах як наукової сфери, так і держави в цілому, її інноваційного розвитку.

В умовах суттєвого дефіциту коштів загального фонду бюджету, обмежень на відрядження, конференції, ремонтні роботи тощо надходження до спецфонду набувають вкрай важливого значення для забезпечення досліджень в установах Академії та, в цілому, їх статутної діяльності. Самостійне розпорядження цими надходженнями повинно стати, без сумніву, й вагомим фактором посилення інноваційної активності установ.

9. Ще одне принципове питання – необхідність суттєвого поглиблення наших інтеграційних зв'язків із сферою освіти. Від цього значною мірою залежатиме як підвищення загального рівня освіти, що є вкрай необхідним, так і забезпечення наукової сфери, в тому числі нашої Академії, кваліфікованими фахівцями.

Треба розвивати традиційні форми нашої співпраці, шукати та реалізовувати нові можливості. Але в будь-якому разі не можна все звести до штучного, механічного об'єднання академічних інститутів і вищих навчальних закладів. Хочу повідомити, що всі ці та інші проблеми наукової та освітянської сфер обговорені позаминулого тижня на зустрічі керівництва Академії та нового Міністра освіти і науки України – Сергія Мироновича Квіта. І порозуміння було досягнуто.

Ми сподіваємося, що це порозуміння призведе до конкретних результатів, і в першу чергу це стосується подолання негативних наслідків так званого «реформування» системи атестації наукових кадрів і перманентних змін атестаційних вимог. На нашу думку, є необхідним якнайшвидше відновлення Вищої атестаційної комісії як головного та дійсно незалежного державного органу, широке залучення до його складу та складу експертних рад провідних учених Національної академії наук. Треба також надати спеціалізованим ученим радам значно більшу самостійність, звільнити їх діяльність від надмірного бюрократичного нагляду і від будь-яких комерційних засад.

10. Це дуже важливо з огляду на ситуацію з кадровим забезпеченням Академії. Вона є вкрай незадовільною. В останні роки ми маємо не тільки погіршення окремих показників, але й появу нових небезпечних тенденцій. Особливе занепокоєння викликає стан справ з аспірантурою. За п'ять років загальна чисельність аспірантів зменшилася на понад 15 відсотків. Минулого року конкурс до аспірантури, в цілому по Академії, вперше за багато років був меншим за одну особу на місце. Всім нашим відділенням наук треба предметно розібратися з кожним інститутом, де аспірантура працює не на належному рівні.

Цілком зрозуміло, що будь-які кардинальні зрушення у вирішенні проблеми наукової молоді потребують, насамперед, ефективних заходів на державному рівні. Але треба не покладаючи рук робити все можливе для того, щоб мати наукову зміну.

11. Шановні колеги ! Безумовно, в науковій сфері існує ще чимало проблем. Водночас наша Академія має потенціал і, головне, прагнення подальшого і суттєвого удосконалення своєї діяльності. Саме на це спрямована Концепція розвитку Національної академії наук України на 2014-2023 роки. Вона була підготовлена Президією Академії на виконання рішення минулорічної чергової сесії наших Загальних зборів.

Зазначу, що основна суть Концепції – вдосконалення і розвиток, але без руйнування перевірених часом традицій і здобутків – підтримана членами Академії та науковцями академічних установ. І це дуже важливо. Саме завдяки збереженню потенціалу Національної академії наук, кращих традицій її наукових шкіл Україна сьогодні належить до відносно невеликого кола держав, здатних здійснювати дослідження найвищого рівня на сучасних наукових напрямках.

Тиждень тому Президія Академії розглянула і затвердила план заходів з реалізації Концепції. Цей план охоплює першочергові, на поточний рік, та на перспективу до 2018 року конкретні заходи по всіх основних напрямках нашої статутної діяльності. Реалізація Концепції має стати предметом постійної та особливої уваги з боку Президії Академії та її апарату, всіх секцій і відділень наук, регіональних наукових центрів і наукових рад. І, безумовно, необхідна й активна участь наших установ, всіх науковців.

Хочу повідомити також, що практична реалізація Концепції розпочалася відразу після її схвалення Президією Академії наприкінці минулого року. Не буду наводити все, що вже вдалося зробити. Зазначу тільки, що до кожного галузевого міністерства надіслані пропозиції щодо науково-експертного супроводження Академією певних напрямів розвитку і проблем відповідної галузі. До них також додана інформація про завершені розробки наших установ, впровадження яких сприятиме технологічному розвитку галузі. Зі свого боку ми очікуємо визначення міністерствами тих питань, вирішення яких конче потребує наукового забезпечення. І вже є, так би мовити, зворотній зв'язок від окремих міністерств. Головне тепер – активно продовжувати цю роботу, довести її до конкретних і вагомих результатів.

Нарешті, і це теж важливо, Концепція розвитку Національної академії наук нещодавно була предметом слухання в Комітеті Верховної Ради з питань

науки та освіти і отримала підтримку, насамперед у частині запропонованих змін до чинного законодавства.

12. Хотів би ще і ще раз підкреслити, що на сьогодні Національна академія наук фактично залишається єдиною в Україні структурою, яка має повний цикл функціональних можливостей у науковій і науково-технічній сферах. Розвиток цих можливостей – це відповідальне завдання вчених, держави і суспільства в цілому.

На завершення доповіді хотів би зазначити таке. Протягом звітнього періоду ми урочисто відзначили ювілеї цілої плеяди видатних вчених, які зробили величезний внесок у становлення і розвиток Академії, – В.І.Вернадського, М.В.Келдиша, А.П.Александрова, В.М.Глушкова, М.М.Амосова. Їм завжди було притаманне глибоке розуміння та практичне поєднання пріоритетів розвитку науки і техніки та життєво важливих інтересів суспільства і держави. Це є однією з найважливіших традицій Національної академії наук, яку ми повинні зберігати.

Дякую за увагу.